

POJEM RACIONÁLNEHO AKTÉRA A METÓDA IDEALIZÁCIE¹

THE CONCEPT OF A *RATIONAL AGENT* AND THE METHOD OF IDEALIZATION

Mgr. Juraj Halas, PhD.

Katedra logiky a metodológie vied
Filozofická fakulta UK v Bratislave,
Gondova 2, 814 99 Bratislava, e-mail: juraj@halas.tk

Abstract: *In their explanations, many social sciences, including economics, rely on the concept of a rational agent. In the methodological reflections of both economists and philosophers of science, this concept is often linked to the methods of abstraction, idealization, modeling or caricature. However, the terms often remain vague or interchangeable. In the paper, I propose two sets of instructions as explications of the methods of abstraction and idealization. Using these two sets of instructions, I then show that the introduction of the concept of a rational agent into economic theory can be reconstructed as the successive application of the methods abstraction and idealization.*

Key words: *rational agent, method of abstraction, method of idealization, philosophy of economics*

Racionálny aktér v ekonómii

Podľa Paula Samuelsona by „mnohí ekonómovia [...] odlíšili ekonómiu od sociológie na základe racionálneho a iracionálneho správania“ (Samuelson, 1947, s. 90). Úvaha, podľa ktorej má byť predmetom skúmania v ekonómii len dokonale racionálne konanie, je však staršia. V rôznych podobách sa objavuje u Robbinsa, Pareta či Webera. Posledný menovaný napríklad píše:

„Ekonomická teória vytvára určité, v realite síce sotvakedy čisto splnené predpoklady, ku ktorým sa však realita väčšmi alebo menej približuje, a pýta sa: ako by sa sociálne konanie ľudí za týchto predpokladov utváralo, keby prebiehalo striktne racionálne.“
(Weber, 1985, s. 216)

V podobnom duchu by sme mohli pokračovať prácami Knighta či Mengera, ale aj skoršími príspevkami o povahe „človeka ekonomického“. Ten figuroval už v staršej politickej ekonómii, hoci nie vždy obdarený len dokonalou racionalitou.² Začiatkom 20. storočia sa však v disciplíne utvára zreteľný konsenzus o tom, že v základných ekonomických teóriách a modeloch vystupujú práve dokonale racionálni aktéri. V strednom prúde ekonomického myslenia platí dodnes (Hausman, 1992, s. 15).

V súvislosti s pojmom *racionálneho aktéra* (*RA*) možno identifikovať prinajmenšom dve zaujímavé diskusie. Prvá prebiehala najmä na pôde ekonómie, druhá od začiatku presahovala

1 Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-0149-12. Za cenné pripomienky ďakujem svojim kolegom L. Bielikovi, F. Gahérovi, I. Hanzelovi, M. Kostercovi, V. Markovi, I. Sedlárovi a M. Zouharovi.

2 O rozličných typoch *homo economicus* v ekonomickej teórii pozri (Morgan, 2006).

do filozofie sociálnych vied. V prvom prípade ide o to, ako chápať samu racionalitu aktéra. Druhý spor sa týka metodologických problémov: Ako testovať teórie o aktéroch, ktorí v skutočnosti neexistujú? Možno pripustiť, aby spoločenská veda stavala na nerealistických predpokladoch? Možno objekty ako *RA* získať pomocou niektorej zo štandardných metód vedy, alebo ich treba chápať ako produkty mimovedeckých postupov, kreativity a imaginácie?

Práve poslednou otázkou sa zaoberám v tomto príspevku. Chcem ukázať, že zavedenie pojmu *RA* do ekonomickej teórie možno rekonštruovať ako postup, v ktorom sa uplatňujú dve analytické metódy: metóda abstrahovania a metóda idealizácie.³ Prv ako to urobím, priblížim pojem *analytická metóda* a ukážem, z akých krokov oba postupy pozostávajú.

Analytická metóda, abstrakcia, idealizácia

Popri empirických metódach, ku ktorým patria rôzne formy pozorovania, merania a experimentu, sa v empirickej vede používa aj ďalšia skupina metód, nazývaných analytickými, konceptuálnymi či teoretickými. Ide o metódy, ktorých použitie nerozširuje bázu empirických poznatkov. Tieto postupy, napr. definovanie, usudzovanie, výpočet či klasifikovanie, však umožňujú rôznymi spôsobmi transformovať spomínanú bázu, prípadne rozšíriť konceptuálny systém o nové pojmy či konceptuálne vzťahy.

Aj metódy abstrahovania a idealizácie (A&I) sa obvykle chápu ako súčasť tejto skupiny metód. Existuje niekoľko rozličných koncepcií oboch postupov, čo naznačuje, že možno uvažovať o ich viacerých variantoch podľa kontextu aplikácie. Pri explikácii oboch metód budem vychádzať zo všeobecnejšej koncepcie A&I, ktorú rozpracoval Jones (2005). Obe metódy chápem ako postupy, pri ktorých transformáciou vstupného objektu, ktorý má povahu abstraktného, neempirického objektu, získavame iný, výstupný abstraktný objekt, vyhovujúci poznávacím zámerom výskumu.

Vo všeobecnosti možno metódu chápať ako postupnosť inštrukcií,⁴ pričom metódy vedy sú charakteristické najmä svojou orientáciou na riešenie kognitívnych problémov. Empirická metóda, napríklad niektorý z druhov pozorovania, nás inštrukciami nabáda k rozšíreniu empirickej bázy poznatkov pomocou praktickej a zmyslovej interakcie s objektom. Naopak neempirické metódy sa vyznačujú tým, že vykonanie inštrukcií vedie k operáciám na abstraktných objektoch, napríklad modeloch, množinách či pojmoch.

Metódu abstrahovania navrhujem chápať ako neempirický postup, pri ktorom zo vstupného objektu získavame taký výstupný objekt, pre ktorý platí, že nekóduje niektoré z vlastností, ktoré kódoval vstupný objekt.⁵ Ide napríklad o postup, pri ktorom od abstraktného telesa charakterizovaného hmotnosťou, polohou, objemom a farbou, prechádzame k abstraktnému telesu charakterizovanému hmotnosťou, polohou a objemom. Od vlastnosti *mať farbu* sme abstrahovali.

V prípade idealizácie pôjde zase o metódu, ktorou zo vstupného objektu získavame výstupný objekt, na ktorom niektoré z vlastností kódovaných vstupným objektom nahrádzajú

3 Literatúra ako „abstrakciu“ a „idealizáciu“ označuje jednak postupy, ale aj ich produkty. Aby som sa vyhol zmätku, budem výsledky použitia metód nazývať „abstraktum“ a „ideálny objekt“; na označenie postupov budem používať výrazy „abstrahovanie“ a „idealizovanie“, „abstrakcia“ a „idealizácia“.

4 Pozri model metódy v (Bielik et al., 2014 a,b,c,d).

5 Popri tom, že abstraktný objekt *exemplifikuje* určité vlastnosti (napr. *byť abstraktným objektom*), môže tiež *kódovať* vlastnosti, ktoré ako abstraktný objekt nemôže exemplifikovať. Napríklad objekt abstraktný objekt *Pegasos* kóduje vlastnosť *byť okridlený*, ale neexemplifikuje ju. O tomto rozlíšení pozri (Zalta, 1988, s. 15).

iné vlastnosti, pričom platí, že toto nahradenie je kontrafaktuálne. Tomu zodpovedá napríklad postup, pri ktorom od telesa charakterizovaného hmotnosťou a (nenulovým) objemom, prechádzame k telesu charakterizovanému hmotnosťou a nulovým objemom. Vlastnosť *mať nenulový objem* nahradíme vlastnosťou *mať nulový objem*, ktorú neexemplifikuje (a v danom prípade ani nemôže exemplifikovať) nijaký materiálny objekt.

Obe metódy možno sformulovať v podobe postupností krokov. Navrhovanému chápaniu *metódy abstrahovania* zodpovedá nasledujúca sústava inštrukcií:

1. Identifikuj vstupný objekt o !
2. Identifikuj množinu vlastností A kódovaných objektom o , ktoré sú relevantné vzhľadom na poznávacie zámery!
3. Definuj výstupný objekt o' , ktorý kóduje vlastnosti z množiny A !
4. Vyhlás o' za abstraktum získané z o !

Naznačenú *metódu idealizácie* zachytáva táto postupnosť inštrukcií:

1. Identifikuj vstupný objekt o !
2. Identifikuj množinu vlastností A kódovaných objektom o ! Identifikuj množinu vlastností $A_n \subset A$ kódovaných objektom o , ktoré nevyhovujú poznávacím zámerom!
3. Identifikuj množinu vlastností A_p , ktoré vyhovujú poznávacím zámerom!
4. Definuj výstupný objekt o' , ktorý kóduje vlastnosti z množiny $A' = (A - A_n) \cup A_p$!
5. Vyhlás o' za ideálny objekt získaný z o !

Pomocou metód A&I získavame objekty, ktoré obvykle slúžia ako surogáty skutočných objektov, pričom plnia rozmanité funkcie: umožňujú zjednodušiť komplikované formulácie, aproximovať charakteristiky komplexných javov, sprístupniť predmetnú oblasť matematickému spracovaniu, prípadne izolovať kauzálne relevantné faktory javu a exaktne vyjadriť ich účinky. Napríklad *hmotný bod* hrá nezastupiteľnú úlohu pri formulácii viacerých zákonov fyziky. Elementárna formulácia zákona voľného pádu, $v(x) = g \times t(x)$, síce *neplatí* pre skutočné padajúce telesá, no umožňuje získať viac či menej uspokojivé aproximácie a vyčleňuje faktory, považované za kauzálne relevantné.

Racionálny aktér ako abstraktum a ideálny objekt

Pokúsím sa teraz ukázať, že tak ako *hmotný bod*, aj RA možno chápať ako produkt (rovnakých) metód A&I. Zavedenie RA do ekonomickej teórie budem rekonštruovať z textu, ktorý sa opiera o nasledujúci predpoklad:

„Spotrebiteľská jednotka [...] sa pri voľbe spomedzi dostupných alternatív [...] správa tak, akoby (a) mala konzistentnú množinu preferencií; (b) tieto preferencie sa dali úplne opísať funkciou, ktorá priradzuje numerickú hodnotu – označíme ju »úžitok« – rôznym alternatívam, z ktorých každá sa považuje za istú; (c) cieľom jednotky bolo maximalizovať očakávaný úžitok.“ (Friedman – Savage, 1953, s. 70)

Tento predpoklad sa dá sformulovať aj ako tvrdenie o vlastnostiach relácie preferencie, definovanej napr. na spotrebnom koši, a o voľbách aktéra na základe tejto relácie. Relácia preferencie na množine alternatívnych volieb je racionálna, ak je úplná, tranzitívna a spojitá; voľby aktéra sú racionálne, ak sú racionálne jeho preferencie a aktér nepreferuje nijakú alternatívu pred tou, ktorú si zvolí (Hausman, 1992, s. 18). RA je potom aktér, ktorého voľby sú racionálne.

Abstraktnosť RA (v tom zmysle, že sa získal pomocou metódy abstrahovania, teda nie jednoducho v tom zmysle, v akom sú všetky abstraktné objekty abstraktné) spočíva v tom,

že kóduje výlučne také vlastnosti aktéra, ktoré sa týkajú jeho preferencií a rozhodovania na základe týchto preferencií. V úlohe RA teda nemusí vystupovať len jednotlivec či domácnosť, ale akýkoľvek agens, ktorého konanie možno modelovať pomocou relácie preferencie na určitej množine a rozhodovania na základe tejto relácie. RA je ďalej *ideálnym objektom*, pretože niektoré jeho vlastnosti majú kontrafaktuálny charakter.⁶ Skutoční aktéri sa od RA svojimi vlastnosťami líšia, čo však nebráni tomu, aby poznatky získané skúmaním modelov, v ktorých vystupujú RA , slúžili napríklad pri formulácii kontrastívnych vysvetlení.

Postup, ktorým sa získava objekt RA , pozostáva teda z dvoch krokov. V prvom kroku ide o aplikáciu metódy abstrahovania:

1. Identifikuj vstupný objekt o ! Vstupným objektom je abstraktný objekt *aktér*.
2. Identifikuj množinu vlastností A kódovaných objektom o , ktoré sú relevantné vzhľadom na poznávacie zámery! $A = \{\text{byť aktérom; mať určitú reláciu preferencie na určitej množine alternatívnych volieb; mať schopnosť konať na základe preferencií}\}$
3. Definuj výstupný objekt o' , ktorý kóduje vlastnosti z množiny A ! Nech $\text{aktér}_1 =_{\text{df}}$ aktér s vlastnosťami *mať určitú reláciu preferencie na určitej množine alternatívnych volieb; mať schopnosť rozhodovať sa na základe preferencií*.

4. Vyhlás o' za abstraktum získané z o !

Aktér_1 je abstraktum získané z objektu *aktér*.

Takto získaný objekt je surogátom aktéra, ktorý má určité preferencie a koná výlučne na základe týchto preferencií. Aby išlo o RA , musíme bližšie špecifikovať povahu relácie preferencie, t.j. nahradiť jednu z vlastností objektu. K tomu dochádza v druhom kroku:

1. Identifikuj vstupný objekt o ! Vstupným objektom je abstraktum aktér_1 .
2. Identifikuj množinu vlastností A kódovaných objektom o ! $A = \{\text{byť aktérom; mať určitú reláciu preferencie na určitej množine alternatívnych volieb; mať schopnosť konať na základe preferencií}\}$
3. Identifikuj množinu vlastností $A_n \subset A$ kódovaných objektom o , ktoré nevyhovujú poznávacím zámerom! $A_n = \{\text{mať určitú reláciu preferencie na určitej množine alternatívnych volieb}\}$
4. Identifikuj množinu vlastností A_i , ktoré vyhovujú poznávacím zámerom! $A_i = \{\text{mať reláciu preferencie, ktorá je úplná, tranzitívna a spojitá, na určitej množine alternatívnych volieb}\}$
5. Definuj výstupný objekt o' , ktorý kóduje vlastnosti z množiny $A' = (A - A_n) \cup A_i$! Nech *racionálny aktér* =_{df} aktér s vlastnosťami *mať schopnosť rozhodovať sa na základe preferencií a mať reláciu preferencie, ktorá je úplná, tranzitívna a spojitá, na určitej množine alternatívnych volieb*.
6. Vyhlás o' za ideálny objekt získaný z o ! *Racionálny aktér* je ideálny objekt získaný z abstrakta aktér_1 .

Záver

Pozrime sa napokon na tri námietky voči využívaniu objektov ako RA . Podľa prvej námietky sú výrazom neprípustného *redukcionizmu*. Táto výčitka, namierená najmä proti údajnému utilitarizmu, zaznievala už v čase prvých pokusov s *človekom ekonomickým*.⁷ Druhá námietka sa obracia voči *nerealistickosti* teórií pracujúcich s takými objektmi. Ekonómi vychádzajúci

⁶ Pozri odkazy na experimentálne výskumy, ktoré uvádza Vriend (1996, s. 274).

⁷ Príklady pozri in: (Machlup, 1978).

z heterodoxných tradícií tvrdia, že „užitočná fikcia“ dokonalej racionality aktérov síce umožňuje konštrukciu elegantných modelov, no zároveň vedie k tomu, že tieto modely majú malú explanačnú, resp. prediktívnu silu. Táto námietka súvisí s treťou: užitočnosť objektov ako *RA* nespočíva v tom, že by azda zväčšovali explanačné schopnosti teórií, ale jednoducho v tom, že umožňujú odvodiť želané závery – také, ktoré korešpondujú s celkovou predstavou neoklasickej ekonómie o trhovej ekonomike. Používanie takých pojmov je teda výrazom akéhosi „metodologického oportunizmu“.

Predpokladajme, že všetky tri námietky sú oprávnené. Zo stanoviska predkladaného návrhu oboch metód možno potom povedať, že kritika sa nedotýka samých metód $\Lambda&I$, ale skôr (i) predpokladov, ktoré tvoria poznávacie zámery pri aplikácii oboch postupov, ako aj (ii) ďalšej práce s produktmi týchto metód pri výstavbe teórií a modelov. Príklad *hmotného bodu* navyše ukazuje, že „redukcionizmus“, „nerealistickosť“, ale aj „oportunizmus“ (v tom zmysle, že určité predpoklady sa prijímajú preto, lebo umožňujú jednoduchšie matematické spracovanie problému, čo je vo fyzike bežné) samy osebe nie sú problematické. Uvedené námietky treba teda chápať tak, že nediskvalifikujú používanie oboch metód v ekonómii, ale vyzývajú k obozretnosti.

Literatúra

- BIELIK, L. – KOSTEREC, M. – ZOUHAR, M. (2014a): Model metódy (1): Metóda a problém. *Filozofia*, 69(2), 105–118.
- BIELIK, L. – KOSTEREC, M. – ZOUHAR, M. (2014b): Model metódy (2): Inštrukcia a imperatív. *Filozofia*, 69(3), 197–211.
- BIELIK, L. – KOSTEREC, M. – ZOUHAR, M. (2014c): Model metódy (3): Inštrukcia a metóda. *Filozofia*, 69(8), 637–652.
- BIELIK, L. – KOSTEREC, M. – ZOUHAR, M. (2014d): Model metódy (4): Aplikácia a klasifikácia. *Filozofia*, 69(9), 737–751.
- FRIEDMAN, M. – SAVAGE, L. J. (1953): The Utility Analysis of Choices Involving Risk. In: Boulding, K. E. – Stigler, G. J. (eds.) *Readings in Price Theory*. London : George Allen & Unwin, 57–96.
- HAUSMAN, D. M. (1992): *The inexact and separate science of economics*. Cambridge : Cambridge University Press.
- JONES, M. R. (2005): Idealization and Abstraction: A Framework. In: Jones, M. R. – Cartwright, N. (eds.) *Idealization XII. Correcting the Model*. Amsterdam : Rodopi, 117–143.
- MACHLUP, F. (1978): The Universal Bogey: Economic Man. In: Machlup, F. *Methodology of Economics and Other Social Sciences*. New York : Academic Press, 1978.
- MORGAN, M. S. (2006): Economic Man as Model Man: Ideal Types, Idealization and Caricatures. *Journal of the History of Economic Thought*, 28(1), 1–27.
- SAMUELSON, P. A. (1947): *Foundations of Economic Analysis*. Cambridge : Harvard University Press.
- VRIEND, N. J. (1996): Rational behavior and economic theory. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 29(2), 263–285.
- WEBER, M. (1985): *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava : Pravda.
- ZALTA, E. N. (1988): *Intensional Logic and the Metaphysics of Intentionality*. Cambridge : MIT Press.